

The Importance of Social Institutions in the Formation of a Correct Moral Structure in Humans from the Perspective of the Qur'an and Hadiths

ARTICLE INFO

Article Type

Research Article

Authors

Seyed Morteza Ghazavi¹
Sayede Fatemeh Hosseini Mirsafi^{2*}
Mohammad Mehdi Taghdisi³

How to cite this article

Seyed Morteza Ghazavi, Sayede Fatemeh Hosseini Mirsafi, Mohammad Mehdi Taghdisi, The Importance of Social Institutions in the Formation of a Correct Moral Structure in Humans from the Perspective of the Qur'an and Hadiths, *Journal of Islamic Life Style Centered on Health*. 2023;7(1):352-360.

1. Ph.D student, Department of Quranic and Hadith Sciences, Yadegar-e- Imam Khomeini (RAH), Shahre Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Ya Yadegar-e- Imam Khomeini (RAH), Shahre Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author)

3. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Yadegar-e- Imam Khomeini (RAH), Shahre Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

* Correspondence:

Address:

Phone:

Email: mirsafi@yahoo.com

Article History

Received: 2023/01/08

Accepted: 2023/03/04

ABSTRACT

Purpose: The purpose of this research is to examine the role and importance of social institutions in the formation of the correct moral structure in humans from the perspective of the Qur'an and traditions, which means social institutions, family, educational, cultural institutions, and government institutions.

Materials and methods: This research used the descriptive analysis method for data analysis and the library method for data collection.

Findings: The Quranic concept of Shakleh is one of the most important and fundamental concepts in individual and social growth and development from the perspective of Islam, and for its desired realization, the role of important and influential social institutions such as family, educational, cultural institutions, and government institutions is very important.

Conclusion: These institutions, relying on important foundations such as God-centeredness and belief in the resurrection, which are the main roots of the call of the Holy Qur'an and the traditions of the innocents (peace be upon them), as well as their special functions, can form the correct human and moral structure and promise a healthy society. and be moral, a society in which moral and human virtues are crystallized and moral vices will be faint in it.

Keywords: Shape, Ethics, Institution, Society, Social Institutions

اهمیت نهادهای اجتماعی در شکل‌گیری شاکله صحیح

اخلاقی در انسان از منظر قرآن و روایات

سید مرتضی قاضوی^۱

دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

سیده فاطمه حسینی میرصفی^{۲*}

استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

محمد مهدی تقدیسی^۳

استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

هدف: هدف از این پژوهش، بررسی نقش و اهمیت نهادهای اجتماعی در شکل‌گیری شاکله صحیح اخلاقی در انسان از منظر قرآن و روایات است که منظور از نهادهای اجتماعی، خانواده، نهادهای آموزشی، فرهنگی و نهاد حکومت می‌باشد.

مواد و روش‌ها: این تحقیق از روش تحلیل توصیفی برای تحلیل اطلاعات و روش کتابخانه‌ای برای گردآوری داده‌ها استفاده کرده است.

یافته‌ها: مفهوم قرآنی شاکله از مفاهیم بسیار مهم و اساسی در رشد و تکامل فردی و اجتماعی از منظر اسلام است که برای تحقق مطلوب آن نقش نهادهای اجتماعی مهم و تأثیرگذار نظیر خانواده، نهادهای آموزشی، فرهنگی و نهاد حکومت بسیار مهم و حائز اهمیت است.

نتیجه‌گیری: این نهادها با تکیه بر مبانی مهمی چون خدا محوری و معاد باوری که ریشه اصلی دعوت قرآن کریم و روایات معصومین (علیهم السلام) است و همچنین کارکردهای خاص خود می‌توانند شاکله صحیح انسانی و اخلاقی مطلوب را شکل داده و نوید بخش جامعه‌ای سالم و اخلاقی باشند، جامعه‌ای که در آن فضائل اخلاقی و انسانی متبلور است و آفات و رذائل اخلاقی در آن کم‌رنگ خواهد بود.

واژگان کلیدی: شاکله، اخلاق، نهاد، اجتماع، نهادهای اجتماعی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۳

*نویسنده مسئول: mirsaf@yahoo.com

مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است که برای رسیدن به کمال و سعادت، شناخت ابعاد مختلف شخصیت، ماهیت و نوع تعاملاتش با عالم خارج ضروری است. از منظر قرآن کریم هر شخصی بر مبنای شاکله وجودی خویش رفتار میکند. (اسراء: ۲۴) و این شاکله از مجموع عوامل درونی و بیرونی نشأت می‌گیرد [۲]. ظهور رفتارهای بیرونی، بازتابنده عقاید، باورها، ارزشها و علایق افراد است. شناخت این عوامل در شکل‌گیری شاکله مثبت و صحیح بسیار مهم و از آنجا که فرد و جامعه بر یکدیگر تأثیر متقابل دارند نهادهای مهم اجتماعی نظیر خانواده، نهادهای آموزشی، فرهنگی و حکومت شاکله هر فرد را بنا می‌نهد و این فرد هم در نقش آفرینی خود در آینده به‌عنوان پدر یا مادر خانواده، معلم و مدیر و سایر مشاغل و نقشها جهتگیری کلی جامعه را رقم خواهد زد. از اینرو، شناخت شاکله انسانی و میزان اکتسابی بودن آن و عوامل موثر در ایجاد شاکله مطلوب با تکیه بر آموزه‌های قرآنی و روایی می‌تواند افراد جامعه را در رسیدن به هنجارها و رفتارهای اخلاقی یاری نموده و مشکلات و معضلات رفتاری و اخلاقی را کاهش دهد.

تحلیل مفهوم قرآنی شاکله از زوایای مختلف مورد بررسی قرار گرفته برخی از آنان از دیدگاه اندیشمندان و مفسران قرآن کریم این موضوع را مورد بررسی قرار داده‌اند به‌عنوان نمونه مقاله «دلالت‌های تربیتی مفهوم قرآنی "شاکله" بر اساس رهیافت علامه طباطبایی در المیزان» [۳]. که از منظر اندیشه‌های علامه طباطبایی به این مسئله پرداخته است و دسته دیگری از مقالات به نقش شاکله بر رفتار انسان اشاره داشته‌اند مانند مقاله «تأثیر شاکله و شخصیت باطنی بر رفتار و گفتار انسان از دیدگاه قرآن و روایات» [۴]. ضمن بیان لغوی و نگرشهای مختلف قرآنی و روایی در مورد کلمه شاکله تأثیر آن را در رفتار و گفتار انسان مورد بررسی قرار داده‌اند لیکن تحقیق حاضر با توجه به جنبه اجتماعی وجود انسان از زاویه‌ای جدید ضمن بررسی آراء مختلف در مورد کلمه شاکله از تأثیر انکار ناپذیر اجتماع و نهادهای اجتماعی بر شاکله انسانی و همچنین اثرات متقابل فرد بر آینده جامعه پرداخته است و به نوعی سعی در برطرف نمودن خلأ این نوع تحقیقات را دارد.

مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر نوع پژوهش توصیفی-تحلیلی است که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای مطالب جمع‌آوری و تحلیل شدند.

واژه‌شناسی: شاکله در لغت و اصطلاح:

«شاکله» در لغت از ماده «شکل» و به معنای بستن پای چارپا است، و آن طنابی را که با آن پای حیوان را می‌بندند «شِکال» (به کسر شین) می‌گویند [۵].

«شاکله» در اصطلاح به معنای خوی و اخلاق است، و خلق و خوی را شاکله خوانده‌اند زیرا آدمی را محدود و مقید کرده و نمی‌گذارد در آنچه می‌خواهد آزاد باشد، بلکه او را وادار می‌سازد تا به مقتضا و طبق آن اخلاق رفتار کند. [۶].

یک مرد شجاع و با شهامت با کارهایی که یک مرد ترسو از خود نشان می‌دهد یکسان نیست، او وقتی به یک صحنه هول‌انگیز برخورد کند حرکاتی که از خود بروز می‌دهد غیر از حرکاتی است که یک شخص شجاع از خود بروز می‌دهد و همچنین اعمال یک فرد جواد و کریم با اعمال یک مرد بخیل و لئیم یکسان نیست [۸].

یافته‌ها

نظرمفسران درباره شاکله انسانی

به اعتقاد بعضی از اندیشمندان و مفسران اسلامی، منظور از شاکله، همان فطرت انسانی است؛ به عنوان مثال فخر رازی، ضمن اینکه فطرت را همان فطرت انسانی میداند، گوهر و ماهیت انسانها را امری مشترک ندانسته و بر این باور است که نفوس انسان‌ها به لحاظ ماهیت متفاوتند و اختلاف افعال آنان به اختلاف در ماهیاتشان برمیگردد. وی برای اثبات مدعای خویش به آیه «و نَزَّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» (اسراء: ۸۲) استدلال کرده، می‌گوید: «تأثیر قرآن در افراد، مختلف است؛ به بعضی شفا و رحمت می‌بخشد و به بعضی خسارت و زیان» [۹]. سپس پیام آیه شاکله را چنین بیان میکند: «نفوس پاک، منشأ آثار پاک هستند و نفوس آلوده، آثار آلوده از خود بروز می‌دهند؛ چنان که خورشید نمک را منعقد و روغن را ذوب می‌کند. این اختلاف در تأثیرپذیری، مربوط به قابل است و چون قابل‌ها مختلف هستند، قابلیت‌ها نیز متفاوت اند» [۹].

برخلاف این دیدگاه، در نظر علامه طباطبایی شاکله به معنای طبیعت ذاتی انسان نیست؛ بلکه حیثیت اکسایبی است که انسان با اندیشه‌ها و اعمال خود آن را می‌سازد. علامه بر این باور است که تکرار اندیشه و عمل، نخست حالت است و سپس عادت می‌گردد و به تدریج ملکه می‌شود و این ملکات که مستند به عوامل اختیاریناند، به اعمال انسان شکل می‌دهند. از اینرو، ایشان شاکله را شخصیت اکسایبی متشکل از مجموعه غرایز و عوامل تربیتی و اجتماعی انسان میداند [۲].

او شکل‌گیری شاکله را تحت تأثیر دو عامل درونی (مجموع غرایز، مزاج و بنیه جسمانی) و بیرونی (عوامل خارجیه مؤثره مثل تربیت، عرف و عادت) میداند. علامه به تأثیر اوضاع زندگی در اعمال و ملکات آدمی، و وجود رابطه بین آنها نیز اشاره میکند. یعنی عمل تحت تأثیر شاکله است و شاکله تحت تأثیر اوضاع زندگی، آداب و رسوم و عاداتی تقلیدی ایجاد صورتی در انسان میکند (شاکله قیدوبند ایجاد میکند). علامه، در نهایت، چنین نتیجه می‌گیرد که آدمی فقط یک شاکله ندارد، بلکه شاکله‌ها دارد: یک شاکله آدمی زاینده نوع خلقت و خصوصیات ترکیب مزاج اوست، که شاکله ای شخصی و خلقتی است و از فعل و انفعالاتی جهازات بدنی او حاصل میشود. شاکله دیگر او خصوصیات است خلقتی که علاوه بر مزاج از ناحیه تأثیر عوامل خارج از ذاتش در او پدید می‌آید. علامه با توجه به سیاق عبارت "قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ" و ارتباط آن با آیه قبل یعنی "و نَزَّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا" شاکله را شخصیت روحی دانسته که از مجموع غرایز و عوامل خارجی به دست می‌آید [۲].

جوامع نیازهای بسیاری دارند و مسائل بسیاری که باید به آنها رسیدگی کرد. از اینرو، باید نهادهای گوناگون بسیاری را به وجود آورد. به نظر یکی از جامعه‌شناسان، تالکوت پارسنز، گذشته از اجتماعی کردن و یگانگی، جامعه، باید نهادهایی به وجود آورد که به آن امکان دهد خود را با محیط فیزیکی و اجتماعیش به گونه‌های موفقیت آمیز انطباق داده و هدفهایی را تعیین کرده و برای رسیدن به آنها همکاری کند، مردم خود را از زندگیشان نسبتاً راضی نگهدارد. همه جوامع برای تأمین موفقیت آمیز این گونه نیازها، نهادهای سیاسی، اقتصادی، مذهبی، قانونی، نظامی، خانوادگی، آموزشی، بهداشتی، تفریحی را به وجود می‌آورند. جامعه تا اندازه‌های به علت اینکه چنین نهادهایی به وجود آورده است و آنها در مجموع، کارکرد مؤثری دارند، پایدار می‌ماند [۷].

مفهوم شاکله در قرآن و روایات

۱. کلمه «شاکله» فقط یک بار در قرآن کریم آمده است: «قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا» (اسراء: ۸۴)

«بگو: هر کس بر حسب شکل‌گیری شخصیتش عمل کند، و پروردگار شما دانانتر است به آنکس که او راه یافته‌تر باشد.» آیه کریمه «... قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ...» عمل انسان را مترتب بر شاکله او دانسته به این معنا که عمل هر چه باشد مناسب با اخلاق آدمی است چنانچه در فارسی گفته‌اند "از کوزه همان برون تراود که در اوست" پس شاکله نسبت به عمل، نظیر روح جاری در بدن است که بدن با اعضا و اعمال خود آن را مجسم نموده و معنویات او را نشان می‌دهد [۲].

۲. فطرت توحیدی: با توجه به آیه فطرت «... فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا...» (روم: ۳۰) که خدا انسانها را بر اساس فطرت توحیدی آفریده معلوم می‌گردد که فطرت اصل مشترک میان تمام انسانها است [۸].

۳. نیت: از امام صادق علیه السلام روایت شده که آنحضرت شاکله را به نیت تفسیر کرد. درستی این تفسیر را سخن خداوند نشان می‌دهد که بلافاصله می‌گوید: «فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا»؛ یعنی خدا بهتر می‌داند چه کسی جوینده هدایت است و به دور از هر قصدی و تنها به خاطر خداوند راه هدایت را می‌رود. بر این اساس، معنای آیه چنین است: هر انسانی برطبق نیت خود عمل می‌کند و خداوند هم برحسب این نیت با او رفتار می‌نماید؛ اگر خوب باشد، خوب رفتار خواهد کرد و اگر بد باشد، بد [۸].

۴. شخصیات روحی خصوصیات خلقی: یک نوع ارتباطی است که در میان اعمال و ملکات آدمی و میان اوضاع و احوال جو زندگی او و عوامل خارج از ذات او است که در ظرف زندگی او حکمفرما است مانند آداب و سنن و رسوم و عاداتی تقلیدی.

۵. استعدادهای انسانی و خصوصیت ترکیب مزاج: یک نوع ارتباطی میان "اعمال" و "اخلاق" و "ذات" انسان وجود دارد که شاکله‌ای شخصی و خلقتی است، و از فعل و انفعالاتی جهازات بدنی او حاصل می‌شود مانند خود مزاج و این معنا هم با تجربه و هم از راه بحثهای علمی به ثبوت رسیده که میان ملکات نفسانی و احوال روح و میان اعمال بدنی رابطه خاصی است، و معلوم شده که هیچوقت کارهای

همچنین از میان عقاید دینی، اعتقاد به رستاخیز و معاد یکی از نافذترین و مؤثرترین باورها در جهت دادن به رفتار آدمی و تربیت و اصلاح اوست. لفظ معاد از «عاد یعود»، گاهی به معنای مصدری (برگشتن)، گاهی به معنای اسم زمان (زمان برگشتن) و گاهی به معنای اسم مکان (جای برگشتن) است، و از صیغه «عود» به معنای برگشت به سوی چیزی، بعد از آنکه از آن چیز انصراف شده بود،

و از صیغه «اعاده» به معنای تکرار چیزی است [۱۴].

بدون شک، ایمان به معاد تأثیر بسیار عمیق و گسترده‌ای در اعمال انسانها دارد اصولاً اعمال انسان بازتاب اعتقادات اوست، یا به تعبیر دیگر رفتار هر کسی با جهانی بی‌اثر ارتباط مستقیم و تنگاتنگ دارد. کسی که میدانند تمام اعمالش بی‌کم و کاست به زودی در دادگاهی مورد بررسی قرار می‌گیرد که قضاتش از همه چیز آگاهند و بر طبق آن پاداش و کیفر می‌بندند. نه فقط در اصلاح خود میکوشد، بلکه در انجام اعمال گوناگونش فوق‌العاده سختگیر و موشکاف است. چنین عقیدهای نقش شایانی در پرورش روح انسان دارد و آثار تربیتی شگرفی در زندگی فردی و اجتماعی او به ارمغان می‌آورد [۱۵].

علامه طباطبایی نیز درباره آثار اعتقاد به معاد بیان میدارد:

مردمی که طرز تفکرشان درباره حقیقت زندگی انسان در دنیا این باشد که صرفاً موجودی مادی بوده و به جز زندگی دنیای زودگذر که با مرگ خاتمه می‌یابد، زندگی دیگری ندارند و نیز طرز تفکرشان درباره آغاز و سرانجام جهان این باشد که در دار هستی جز اسباب مادی که یکی پس از دیگری موجود می‌شود و سپس تباہ میگردد، چیز دیگری نیست، چنین مردمی وقتی می‌خواهند برای اجتماع خود سنت‌هایی مقرر سازند، طوری آن را مقرر می‌کنند که تنها لذائذ و کمالات محسوس و مادیشان را تأمین کند و ماورای آن سعادت نخواهد بود. مردمی که معتقدند عالم، صنع خداست و خدا این جهان را آفریده تا راه و وسیله برای جهان دیگر باشد، وقتی می‌خواهند برای زندگی دنیایی خود برنامه‌ریزی کنند، گونهای برنامه‌ریزی میکنند که هم در دنیا سعادتمند باشند و هم در آخرت که حیاتی ابدی است. بنابراین صورت و شکل زندگی با اختلاف در اصول اعتقادی و طرز تفکر در حقیقت عالم و حقیقت انسانی که جزئی از آن است مختلف می‌شود [۲]. از آموزه های قرآنی بر می‌آید که فلسفه معاد و تأکید بر آن، مسئولیت پذیری انسان است تا انسان در دنیا فلسفه و سبک زندگی خود را بگونه ای قرار دهد که بتواند پاسخگوی افکار و اعمال خودش باشد. اگر مبانی ذکرشده به عنوان شاکیه افراد جامعه با محوریت توحید و معاد و با مسیر هدایت الهی در قالب قرآن کریم و هدایت انبیاء و امامان معصوم (علیهم السلام) شکل بگیرد، میتوان با قوت و قدرت به سمت اصول و اهداف نظام اخلاق اجتماعی مطلوب و مورد نظر اسلام حرکت نمود.

نهادهای مهم و تأثیرگذار بر شاکیه انسان

نهادهای اجتماعی مهمی نظیر خانواده، نهادهای آموزشی و فرهنگی و نهاد حکومت تأثیرات اساسی و انکارناپذیری در شکل گیری شاکیه انسانی دارند که به تبیین این جایگاه و اثرات می‌پردازیم.

نهاد خانواده:

در اسلام، خانواده یکی از نهادهای زیربنایی بنیاد هستی و از ساختارهای اصلی جامعه اسلامی به شمار می‌آید که همگام با دیگر

همچنین از نظر آیت الله جوادی آملی آیه فطرت، انسانها را دارای اصلی مشترک معرفی مینماید، درحالیکه آیه شاکیه، انسانها را موجد اعمال مختلف دانسته و اصل مشترکی برای انسان قائل نیست. از اینرو، بایستی بین فطرت (خلقت و طبیعت اولیه) و شاکیه تفاوتی قائل شد؛ از جمله اینکه فطرت موهبتی است؛ برخلاف شاکیه که کسبی است [۱۰].

لذا این امر به عنوان یک قاعده کلی و اساسی بیان شده است. هراسانی رفتار و عمل او برخاسته از «شاکیه» او است. بین اعمال فرد و شاکیه او همواره تناسب و رابطه برقرار است. کردار و شخصیت رفتاری هر انسانی ریشه در «شاکیه» او دارد و تفسیر و تحلیل عملکرد هر شخص را باید در «شاکیه» او جستجو نمود [۱۱]. همچنین صاحب تفسیر اطیب البیان، ذیل آیه « قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ... » اسباب و مقتضیات افعال و عاداتی که تأثیر در شاکیه انسانی دارد را موارد بسیاری میداند: از جمله وراثت، لقمه حلال یا حرام، پدر و مادر و معلم، دوستان صالح یا ناصالح، اخلاق حسنه و اخلاق سیئه، عادات که بهر طریقه و عملی عادت کرد تغییر آن مشکل است و دوره و زمان و مملکت [۱۲].

مبانی اساسی مورد نیاز نهادها در شکل گیری شاکیه انسانی

برای شکلگیری شاکیه مثبت در هر یک از افراد جامعه، باید مبانی مهمی چون خدا محوری و معاد باوری و همچنین پیروی از دستورات الهی و هدایت انبیاء و امامان معصوم (علیهم السلام) به افراد توسط نهادهای مهم اجتماع مانند خانواده و مدرسه از ابتدای زندگی آموزش داده شود تا در وجود آنان نهادینه گردد. همچنین با بهره‌گیری از روشهای صحیح و پایبندی عملی آمران، اخلاق فاضله و شاکیه صحیح در افراد جامعه شکل می‌گیرد.

ریشه محوری شکلگیری شاکیه انسانی نوع نگاه و باور به مسئله توحید و معاد است، در نگرشهای توحیدی خدایی متصور است که قادر، متعال، علیم، حکیم، خالق حقیقی، رازق راستین، حاکم و فرمانروای حقیقی و منشا یقینی هرگونه تأثیر و فعلی در جهان است و اینکه انسان به‌عنوان یکی از مخلوقات او به نیازمندی و فقر خودش در مقابل چنین موجود قدری آگاه بوده و میخواهد نهایت بندگی خودش را نشان دهد. پس بر چنین انسانی استکه کلیه اعمال، رفتار و کردار و عبادات خود را در پرتو چنین خدایی سازمان دهد و اعمال توحیدی داشته باشد. در اینصورت چنین نگرش توحیدی در مقام عمل نه تنها مویب آزادی اراده انسان است بلکه مسئولیت اخلاقی او را در مقابل خدا و دیگر انسانها نشان داده و از او انسانی اخلاقی میسازد که اراده آزاد و مسئولیت اخلاقی او در جهت تکامل معنویاش دارای معنای خاص خود هستند [۱۳].

اهمیت این دیدگاه تعیین جایگاه انسان در نسبت با خدا و در نتیجه تعیین معنا و مقدار آزادی و مسئولیت اخلاقی انسان است؛ یعنی آزادی انسان نه در رها بودن از قلمرو حکومت الهی، بلکه در بندگی خدا و عبادت او است که در این زمینه خداوند نیز دیگر مخلوقات را مسخر انسان ساخته و هم به او اجازه داده تا بهطور اختیاری مسیر سعادت را طی کند. بنابراین انسان هم در دایره حکومت الهی آزاد است که مسیر سرنوشت خود را تعیین کند و هم در نحوه استفاده از این آزادی و نحوه بهره‌مندی از مواهب الهی نیز مسئول و پاسخ‌گوست [۱۳].

از جمله وظایف و مسئولیتهای بسیار مهم والدین «تربیت کودکان» است. اسلام به این مسئولیت اهمیت بسیاری داده و برنامه‌های تربیتی جامعی ارائه کرده است. بیش از هزار روایت در مورد تربیت کودک از رسول خدا (ص) و ائمه‌ی معصومین (ع) وارد شده که حدود ۵۰۰ روایت آن را «وسایل الشیعه» آورده است. در برنامه‌های تربیتی اسلام برای تربیت اسلامی فرزندان دستورهای آمده است که مراحل پیش و پس از تولد را در بر می‌گیرد. بطوری که عوامل تربیتی کودکان در شرایط ازدواج والدین گنجانده شده است. زیرا، با توجه به «قانون وراثت» که قانون مسلمی است، شخصیت والدین در تکوین شخصیت کودکان اثر بسزایی دارد.

والدین باید غرایز و استعداد کودکان خویش را به خوبی شناسایی و ارزیابی کنند و آنها را با الهام از تعالیم الهی تحت تربیت صحیح اسلامی قرار دهند [۱۸].

نهاد حکومت

با مطالعه و بررسی آیات قرآن کریم مشخص میشود که خداوند متعال یک سلسله وظایف را برای حکومت‌های دینی تعیین کرده است. به عنوان نمونه درباره وظایف و مومنینی که اقدام به تشکیل «حکومت» می‌کنند، می‌فرماید:

«الَّذِينَ إِن مَكَانَهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ» (حج: ۴۱)

«کسانیکه اگر آنان را در زمین قدرت و تمکن دهیم، نماز را برپا می‌دارند، و زکات می‌پردازند، و مردم را به کارهای پسندیده و می‌دارند و از کارهای زشت باز می‌دارند؛ و عاقبت همه کارها فقط در اختیار خداست.»

بر اساس این آیه شریفه سه وظیفه اصلی برای حکومت‌های دینی تعیین شده است [۲۰]:

۱. برپایی و احیای امر نماز
  ۲. جمع آوری و دریافت زکات
  ۳. امر به معروف و نهی از منکر
- بنابراین «حاکمان مؤمن»، هم در فکر ارتقای روحی و رشد امور معنوی هستند و هم به دنبال رفاه و حل مشکلات اقتصادی و فقرزدایی و اصلاح جامعه: «أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ» [۲۱]
- در آیه ای دیگر نیز دستور تشکیل جمعیت آمران به معروف و ناهیان از منکر می‌دهد: بنابر این و از آنجا که انسان، دارای بعد روحی و معنوی است و حیات اخروی پس از انقضای مرحله حیات دنیوی به دست می‌آید، تنظیم حیات و تدبیر زندگی او به صورتی باشد که بتواند رفتار او را در حوزه فردی و جمعی به گونه‌ای سامان دهد که سعادت و کمال دنیوی و اخروی او را تضمین و تأمین کند. از این رو، حکومت وظیفه هدایت و پاسداری از ارزش‌ها و هنجارهای مقرون به حقیقت را دارد. وظیفه حکومت به تنظیم امور اجتماعی و تأمین امنیت در راستای بهبود حیات مادی و رفاه اقتصادی محدود نمی‌شود. ترویج ارزش‌ها و اجرای احکام و قوانین دینی و صیانت از حدود الهی به لحاظ نقش آنها در سعادت ابدی انسان، از وظایف عمده و نهایی حکومت است [۲۲]. امیر المؤمنین (ع) تعلیم و تربیت دینی را از حقوق مردم بر حاکم بر شمرده است: «مردم مرا بر شما حقی است و شما را بر من حقی. بر من است که خیر خواهی را از شما دریغ ندارم و حقی را که از بیت‌المال دارید، کاملاً بپردازم و

ساختارهای جامعه در راه تحقق اهداف انسان، گام برمی‌دارد. از دیدگاه آموزه‌های دینی، خانواده سنگ‌بنای جامعه است که فرد را به جامعه، و نسل‌ها را به یکدیگر مرتبط می‌سازد و گروه‌های اجتماعی گوناگون را به هم پیوند می‌دهد. با توجه به سطوح مختلف جامعه (فرد، خانواده، همسایگان، ملت، امت و...) خانواده مرکز ثقل جامعه اسلامی است [۱۶].

نهاد خانواده از جمله عمومی‌ترین نهادهای اجتماعی است که معمولاً در تمام جوامع وجود دارد و مهم‌ترین تکیه‌گاه و محور زندگی اجتماعی می‌باشد. در حقیقت فرد در خانواده متولد می‌شود، در سازمان خانواده زندگی می‌کند، و به هنگام نیاز به خانواده رو می‌آورد و در پرتو زندگی خانوادگی سکون و آرامش می‌یابد. خانواده یک واحد حساس و بی‌هیچ تردیدی فراگیرترین واحد اجتماعی است؛ زیرا تقریباً همه اعضای جامعه را در برمی‌گیرد. ازدواج عامل پیدایش خانواده است و خانواده از دیدگاهی یک نشان یا نماد اجتماعی شمرده می‌شود و برآیند یا انعکاسی از کل جامعه است. قرآن کریم اجتماع خانوادگی را که همان پیمان زناشویی است، اصل و پایه جامعه قرار داده و فرموده است [۱۷].

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات: ۱۳)

«ای مردم! شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را به صورت ملت‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید، مسلماً گرامی‌ترین شما نزد پروردگار پرهیزگارترین شماست.»

یکی از مکتب‌هایی که برای انسان سازندگی فوق‌العاده دارد، محیط خانه است. در محیط خانه زن و مرد می‌توانند بسیاری از فضایل انسانی را کسب کنند و ردایل اخلاقی فراوانی را از خود بزایند اگر بگوییم محیط خانه مانند جبهه، مکتب انسان‌سازی است، مبالغه نکرده ایم [۱۸].

علاوه بر ارضای غرایز از طریق مشروع و ایجاد آرامش در زوجین، علت تأکید اسلام بر تشکیل خانواده، اینستکه از غرایز مهم بشری، حب به بقا و داشتن فرزند است، بنابراین افراد با تشکیل خانواده نسل خود را گسترش داده و از موهبت فرزند بهره‌مند میشوند. با توجه به آیات و روایات میتوان گفت، تأکید اسلام بر افزایش جمعیت تنها به بعد کمی آن نیست، بلکه بر کیفیت؛ یعنی فرزندان سالم و صالح نیز توجه دارد. با توجه به تأکیدات آیات و روایات به این مسئله، تولید نسل فواید مادی و معنوی فراوانی در ابعاد مختلف زندگی بشر دارد. یکی از مهمترین فواید تولید نسل در بعد مادی، افزایش رزق و روزی توسط فرزندان است، زیرا افراد با تشکیل خانواده مسئولیت‌پذیرتر می‌شوند و تلاش در فراهم کردن روزی همسر و فرزندان‌شان میکنند. همچنین میتوان فواید دیگری از جمله یار و مدد کار انسان و گسترش و تداوم نسل بشری نیز اشاره کرد. در بعد معنوی یکی از مهمترین فواید آن را میتوان به گسترش خدابیرستی در جامعه بیان نمود، به اینصورت که اگر آموزه‌های اسلامی، مسلمانان را به داشتن فرزند تشویق میکنند، دلیل این امر ترویج فرهنگ خدابیرستی و گسترش توحید در بین مردم و بهره‌مندی از دعای فرزند و سعادت اخروی از دیگر فواید تولید نسل در بعد معنوی است [۱۹].

شما را تعلیم دهم تا نادان نمانید و آداب آموزم تا بدانید...» [۲۳]. و نیز فرموده است: «بر امام است که بر اهل ولایت خویش حدود اسلام و ایمان را تعلیم دهد.» [۲۴]. همچنین امیر بیان حضرت علی (ع) می‌فرماید: «کمال سعادت، تلاش کردن در صلاح امور همگان و تربیت جمهور است.» [۲۴].

محافظت از حلال و حرام الهی، اجرای حدود، دفاع از دین خدا، دعوت مردم به راه بندگی خدا از طریق حکمت، اندرز نیک و گفت‌وگو به بهترین وجه (جدال احسن)، از وظایف امام به عنوان حاکم جامعه است [۲۲]. امام علی (ع) همچنین به تبعات و آثار زیانبار اختلاف حاکم و مردم و نقض حقوق ایشان از طرف یکدیگر، اشاره نموده و می‌فرماید: «وَ إِذَا غَلَبَتِ الرَّعِيَّةُ وَ إِلَيْهَا أَوْ أَحْجَفَ الْوَالِي بِرَعِيَّتِهِ اخْتَلَفَتْ هُنَالِكَ الْكَلِمَةُ وَ ظَهَرَتْ مَعَالِمُ الْجَوْرِ وَ كَثُرَ الْإِدْغَالُ فِي الدِّينِ وَ تَرَكْتُ مَحَاجُ السُّنَنِ، فَعُمِلَ بِالْهَوَى وَ عُطِلَتِ الْأَحْكَامُ وَ كَثُرَتْ عَلَلُ النُّفُوسِ؛ فَلَا يَسْتَوْحِشُ لِعَظِيمِ حَقِّ عَطَلٍ وَ لَا لِعَظِيمِ بَاطِلِ فِعْلٍ، فَهُنَالِكَ تَذَلُّ الْأَبْرَارُ وَ تَعَزُّ الْأَشْرَارُ وَ تَعْظُمُ تَبِعَاتُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ عِنْدَ الْعِبَادِ.»

«هرگاه رعیت بر والی غلبه یابند و والی بر رعیت برتری و تعدی کند، آنگاه اختلاف کلمه رخ میدهد، و نشانه‌های جور و ستم آشکار و تبه‌کاری در دین بسیار، و عمل به سنت‌ها متروک می‌شود و به هوای نفس عمل و احکام شریعت تعطیل میگردد. بیماریهای روحی بسیار میگردد و به خاطر تعطیل حدود بزرگ الهی و ریشه دار شدن باطل، کسی اندوهگین و نگران نمیشود، در آن هنگام خویبار خوار، و اشرار و «اوباش» عزیز و ارجمند گردند، و شهرها خراب می‌شود، و باز خواست خداوند، عظیم خواهد بود.» [۲۳].

نهادهای آموزشی و فرهنگی

یکی دیگر از نهادهای بسیار تأثیرگذار بر افراد یک اجتماع، نهادهای آموزشی و فرهنگی، نظیر مسجد، مدرسه و دانشگاه میباشد.

نهاد مسجد

اگر چه هدف اصلی بنای مسجد، ایجاد مکان خاصی برای عبادت و راز نیاز با خداوند متعال است؛ اما نباید از جنبه‌های دیگر مسجد غافل گردید. با نگاهی گذرا به تاریخ صدر اسلام و پس از آن، در میابیم که مسجد از آغاز پیدایش تاکنون به عنوان مرکز مهمی برای انجام رسالت رسول خدا (ص)، منشأ تحولات و خدمات، و پایگاهی برای ابلاغ پیامهای الهی بوده است. در حال حاضر نیز مساجد در زمینه‌های مختلف دارای فعالیتهای گسترده میباشد و هر قدر این فعالیتها و کارکردها از تنوع بیشتری برخوردار باشد مسلماً از جذابیت و اقبال بیشتری برخوردار شده و مورد استقبال گسترده‌تری از سوی تمامی اقشار جامعه، به ویژه قشر جوان قرار خواهد گرفت که نتیجه آن افزایش اعتقادات مذهبی و دین‌باوری در سطح جامعه میباشد. گرچه پرداختن به تمام کارکردهای مسجد از صدر اسلام تاکنون در این نوشتار نمیگنجد؛ اما معرفی برخی از کارکردهایی که هم اینک در بسیاری از مساجد قابل اجرا است، خالی از فایده نخواهد بود [۲۵].

الف: نقش آموزشی و فرهنگی

روزگاری مسجد، یگانه پایگاه مهم آموزشی در کشورهای اسلامی بوده است. متأسفانه مسئله آموزش در مساجد کم رنگ شده و مناسب است با برنامه‌ریزی و متناسب با امکانات موجود و استفاده از کارشناسان، برنامه‌هایی از قبیل: آموزش احکام و قرآن، مخصوصاً برای بانوان و نوجوانان و پاسخ به سؤالات و... برگزار گردد. (همان)

ب: نقش اجتماعی

اساس دین اسلام بر اجتماعی بودن قرار گرفته است تا انسان را از زندگی فردی و عزلت برهاند. اصولاً یکی از علل تأکیدات پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) بر حضور در نماز جماعت به صورت صفوف فشرده و منسجم، ایجاد روحیه تعاون در میان نمازگزاران و افزایش بُعد اجتماعی مسلمانان در کنار انجام اعمال عبادی آنان میباشد. کارهایی مانند جمع آوری کمک برای نیازمندان، پرداخت وام، اعطای خدمات درمانی، اقدامات برای تسهیل ازدواج جوانان، برنامه ریزی برای عیادت و سرکشی از بیماران مخصوصاً بیماران اهل مسجد و اموری از این قبیل، همگی از مصادیق تعاون بر «بر و تقوا» است [۲۶].

ج: نقش روحی، روانی

اضطراب و نگرانی یکی از بزرگترین مشکلات زندگی انسان و آرامش یکی از گمشده‌های مهم بشر است که همواره در جستجوی آن بوده و هست و از آغاز زندگی برای یافتن آن تلاش کرده است. قرآن کریم با جمله ای کوتاه و پرمغز، مطمئن‌ترین و نزدیکترین راه را برای رسیدن به آرامش نشان داده و می‌فرماید:

«أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸) «بدانید که با یاد خدا دلها آرام میگردد.»

امام صادق (ع) به مسلمانان سفارش میکنند که به هنگام رویارویی با مشکلات و اندوههای دنیوی، به نماز و مسجد پناه ببرند؛ چنانکه میفرماید: «مَا يَمْنَعُ أَحَدَكُمْ إِذَا دَخَلَ عَلَيْهِ غَمٌّ مِنْ غَمِّ الدُّنْيَا أَنْ يَتَوَصَّأَ ثُمَّ يَدْخُلَ الْمَسْجِدَ فَيَرْكَعُ رَكَعَتَيْنِ يَدْعُو اللَّهَ فِيهِمَا أَمَا سَمِعْتَ اللَّهَ يَقُولُ: «وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ»

«هنگامی که اندوهی از اندوههای دنیا یکی از شما را فرا گرفت، چه میشود که وضو گرفته به مسجد داخل شود و دو رکعت، نماز بخواند و در آن دو رکعت، خدا را بخواند [و دعا کند]؛ مگر نشنیده‌ای که خدا میفرماید: و با صبر و نماز یاری جوید.» [۲۷].

از دیگر کارکردهای مسجد نقش سیاسی، جهادی و رسانهای است که هر کدام در جای خود نقش مهمی در شکلگیری شاکله صحیح انسانی دارد. همچنین نقش علماء و ائمه جماعات دلسوز و دین‌شناس و ارتباط روحی و عاطفی آنان با افراد جامعه خصوصاً نوجوانان و جوانان و بر طرف نمودن مشکلات در حد توان و پاسخگویی و رفع شیئات دینی آنان، در شکل‌گیری شاکله اخلاقی مطلوب نقش بسزایی دارد.

د: نهاد مدرسه

مدرسه به منزله یک مرکز تربیتی جامعه، در جنبه‌های مختلف زندگی و رشد منش اجتماعی دانش‌آموزان تأثیر فراوان دارد، آماده

مهمترین ویژگی نفوذ آنها، مری بودن است، حسی پیامبرگونه که دوست دارد شاگردانش فراتر و جلوتر از خودش، نمونه و الگو باشند. هم مراتب تربیت و اخلاق را طی نمایند و هم در مسیر علم آموزی و تحقیق، مستدام و مستقیم بمانند. دانشجو در نظر آنها یک مربی مستعد است که باید شکوفا شده و بالا رود. لذا استاد مربی‌ها به دنبال جوینده‌ها می‌گردند و به آنها می‌رسند، خوب می‌فهمندشان و خوب نگهداری‌شان می‌کنند و هیچگاه متوقف نمی‌شوند، لذا خود همراه با مربی‌ها، هم رونده هستند، هم شکوفا کننده و هم شکوفا شونده [۳۰].

نتیجه‌گیری

شاکله، شخصیت اکتسابی متشکل از مجموعه غرایز و عوامل تربیتی و اجتماعی انسان است که عبارتست از تکرار اندیشه و عمل، که نخست حالت است و سپس عادت می‌گردد و به تدریج ملکه می‌شود و این ملکات مستند به عوامل اختیاری، به اعمال انسان شکل می‌دهند. برای شکل‌گیری اندیشه و عمل صحیح که اساس شکل‌گیری ملکات و شاکله انسانی می‌گردند نقش نهادهای اجتماعی تعیین کننده می‌باشد، اگر پدر و مادر در خانواده، معلم و استاد در مدرسه و دانشگاه، علماء در مساجد و اجتماع و نهاد حکومت در عرصه گسترده وظایف خود با کارکردهای خاص و بی‌بدیل خود با تکیه بر مبانی اسلامی و قرآنی و توحید محوری و معاد باوری وظایف خود را به درستی و هوشمندی عمل نمایند میتوان به شکل‌گیری شاکله صحیح انسانی و اخلاقی صحیح امیدوار بود و به همان نسبت به داشتن جامعهای سالم و اخلاق مدار دست یافت.

References

1. Holy Quran
2. Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein, Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, Beirut, Al-Alami Publishing House, 1390 A.H. [In Persian]
3. Qaramelki, Ahad Farmarez, educational implications of the Quranic concept of "Shaqla" based on the approach of Allameh Tabatabai in Al-Mizan [In Persian].
4. Rajaei, Haider, The effect of shape and inner personality on human behavior and speech from the perspective of the Qur'an and hadiths, two quarterly journals of revelation, Autumn and Winter, No. 18, 1399 H.H [In Persian].
5. Ragheb Esfahani, Hossein bin Mohammad, translator: Khosravi Hosseini, Gholamreza, translation and research of the words of the Qur'an with literal and literary interpretation of the Qur'an, Tehran,

کردن شاگردان برای برخورد با اجتماع و کسب مهارت‌های الزام جهت شرکت در زندگی اجتماعی به‌وسیله مدرسه صورت می‌گیرد. مدرسه یک نظام اجتماعی است که سه نقش و مشخصه اصلی دارد: مدیریت مدرسه، معلم و شاگرد. اگر بر روابط معلم و شاگرد، مدیریت و شاگرد و محیط و شاگرد، ارزش‌ها و هنجارهای پذیرفته‌شده جامعه و والدین حاکمیت داشته باشد، به جریان هویت‌یابی جوانان براساس ارزش‌ها و هنجارهای پذیرفته‌شده کمک خواهد کرد. با اینکه مدرسه یک مؤسسه اجتماعی است و خواه ناخواه تحت تأثیر زندگی جمعی و آنچه در آن جریان دارد قرار می‌گیرد، انتخاب مواد و به کار بردن روش‌های معین تعلیماتی می‌تواند این واحد اجتماعی را به‌صورت خاص درآورد [۲۸].

نقش الگویی

معلم

در این میان نقش الگویی معلم باید مورد توجه خاص قرار گیرد، معلم با توجه به نفوذ معنوی اش، قلب و اندیشه و رفتار دانش آموز را تسخیر می‌نماید. تمام رفتار معلم از کوچکترین حرکات و اشارات او تا نحوه گفتار و عمل ممکن است توسط دانش آموزان تقلید شود. دانش آموز، معلم را الگو و سرمشق اخلاق و رفتار خویش قرار میدهد. شاگرد آنچه را که معلم خوب بداند، او نیز آن را خوب و پسندیده میانگارد. او معلم را محور تمام ارزشهای انسانی، اجتماعی میداند و بنابراین حتی گاه ضد ارزشهای وجود معلم را نیز ممکن است ارزش پندارد. در این مواقع ممکن است دانش آموز دچار تعارض و تردید گردد؛ زیرا بین آنچه قبلاً از والدین آموخته و آنچه هم اکنون می‌بیند، اختلاف است. با توجه به آنچه گفته شد وظیفه معلم به امر تدریس و آموزش محدود نمی‌شود. بلکه معلم مسئول تربیت روح و روان و عقل و فکر شاگردان است. او شخصیت و رفتار دانش آموز را شکل میدهد و تثبیت مینماید [۲۹].

ه: نهاد دانشگاه

دانشگاه به جهت نقش ویژه فرهنگی، اجتماعی و سیاسی خود، همواره از اهم امور و مبدأ همه تحولات جامعه است. اصلاحات اجتماعی تابعی از اصلاحات دانشگاه است و دانشگاهیان قشر آگاهی هستند که میتوانند در اجتماع نقش مؤثری ایفا نمایند. اگر دانشجویان بتوانند در دانشگاه، علم و ایمان را با یکدیگر همراه سازند، میتوانند به عنوان یک قشر تحصیلکرده، فرآیند روشنگری اجتماعی را به دست گیرند. به عبارت دیگر یک دانشگاهی عامل روشنگری اجتماعی است و زمانی میتواند موفق باشد که بتواند آگاهی و تواناییهای خود را در مسیر تحقق ارزشهای الهی و بسط اخلاق مطلوب در جامعه به کار گیرد [۳۰].

نقش استاد مربی‌های رونده و بالابرنده

این اساتید، به جای هضم در فرایند تولید انبوه، در قالب نظام‌هایی که عمدتاً برآمده از شخصیت خلقی خودشان است، به تربیت فرد فرد مشغولند. در واقع این اساتید مأموریت خود را خیلی فراتر از وظایف تعریف شده و حرفه‌ای قابل سنجش و اندازه‌گیری می‌دانند. آنها تلاش می‌کنند تا در هم نفسی با دانشجو، او را در زمین و بستر استعدادی خود دانشجو حرکت و رشد دهند. نیک پیداست که

18. Mazaheri, Hossein, Family in Islam, Qom, Antasarat Shafaq, 1390 AH [In Persion].
19. Darudgar, Tahereh, the works and benefits of generation in verses and traditions, the second national conference of new ideas and applied researches in human sciences, 2019 H.H [In Persion].
20. Andalib, Hossein, The Religious Responsibility of the Islamic Government, February 2018, rasanews.ir/fa/news/597319 [In Persion].
21. Qaraati, Mohsen, Tafsir Noor, Tehran, Publications of the Cultural Center of Lessons from the Qur'an, 1388 A.S [In Persion].
22. Niazi, Ahmad Ali, the goals and duties of the religious government, Marafet Political Quarterly, No. 1, spring and summer 1389 AH [In Persion].
23. Seyyed Razi, Muhammad bin Hossein, Nahj al-Balagheh, translated by Abdul Mohammad Aiti, Tehran: Farhang Islamic Publishing House, 1377 A.H [In Persion].
24. Tamimi Amadi, Commentary on Gharr al-Hakm and Derr al-Kalam, Commentary: Khwansari, Jamal al-Din with introduction and correction and commentary by Mir Jalal al-Din Hosseini Ermoi, University of Tehran Publications, 1360 AH [In Persion].
25. Fajri, Mohammad Mahdi, Getting to know the functions of the mosque, bi-monthly Missionaries, No. 120, Shahrivar and Mehr 1388 H.S [In Persion].
26. Mustaf Rostami, Mohammad Ali, Iyan Masjid, Tehran, Goye Publications, 1381 AH [In Persion].
27. Harr Amili, Muhammad bin Hasan, Wasal al-Shia, Qom, Al-Al-Bayt Institute, 1414 AH. Q [In Persion].
28. Hosseini, Seyyed Yadullah, teaching moral virtues in school, Shahrivar 1398 AH; <https://www.isna.ir/news/qazvin-42731/> [In Persion].
29. Mousavi, Azam Al-Sadat, The role of the teacher in the moral education of the society, the first scientific research Mortazavi Publications, 1374 AH [In Persion].
6. Tabarsi, Fazl bin Hasan, Majmall Bayan Fi Tafsir al-Qur'an, Beirut, Dar al-Abada Publishing House, 1408 A.H [In Persion].
7. Sharon, Joel, ten questions from the perspective of sociology, translated by Manouchehr Sabouri, Ney Publishing, Tehran, 1379 AH [In Persion].
8. desert, perfection; Lotfi, Ali, examining the issue of Shakleh with the focus of the verse "Qul-kol-y-a-amal-o-al-shakelte-e-farb-b-kom-e-al-lam-bi-man-huo-ahdi-sabila" (1397 A.H.), <http://hvtbz.ir>, Tabriz, site of Hazrat Wali Asr Seminary (AS) [In Persion].
9. Fakhr Razi, Muhammad bin Omar, Tafsir al-Kabir, Publisher: Dar Ahyaya al-Tarath al-Arabi, Beirut, 1420 A.H [In Persion].
10. Javadi Amoli, Abdullah, Tasnim Tafsir of the Holy Qur'an, Qom, Isra Publishing Center, 2005 [In Persion].
11. Mortazavi, Seyyed Zia, an introduction to the formation of a young personality, Qom, Islamic Propaganda Office of Qom Seminary, 1379 AH [In Persion].
12. Tayeb, Abdul Hossein, Atyeb Bayan in Tafsir al-Qur'an, Qom, Sabatin Publications, 1386 AH [In Persion].
13. Ghorbani, the power of God, the role of belief in God in how to understand human freedom and moral responsibility, Asfar Quarterly, No. 1, 1394 H.H [In Persion].
14. Tehrani, Hashem, Taqir al-Morad, Tehran, Mofid Publications, 1365 AH [In Persion].
15. Pour Karimi, Hamid, Some Works of Belief in Resurrection from the Viewpoint of the Qur'an, Pasdar Islam Magazine, No. 334, Mehr 1388 AH [In Persion].
16. Cheraghi Kotiani, Ismail, Islam's approach to the four important functions of the family, Marafet Monthly, No. 139, 1388 H.S [In Persion].
17. Khosravi, Morteza, Family System, March 2015 [In Persion].

conference on the development and promotion of science education in Iran, February 1394 H.S [In Persion].

30. Aghapour, Seyyed Mehdi, The role of the university in society from the perspective of Imam Khomeini (may God have mercy on him), August 1397 AH; <http://www.imam-khomeini.ir/fa/n25158/> [In Persion].